

Д. А. Гаскевич, І. М. Гавриленко

ДО ПОХОДЖЕННЯ ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОГО НЕОЛІТУ ЛІСОСТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я

У статті вперше розглядається комплекс неолітичних знахідок дослідженої в Поворсклі стоянки Малоперещетинська-2а. На підставі порівняння її крем'яного інвентарю з матеріалами пізньомезолітичних і ранньонеолітичних пам'яток Надпоріжжя та Лісостепового Подніпров'я з'ясовується генезис місцевого дніпро-донецького неоліту.

Неолітичні пам'ятки півночі та сходу України, у керамічних комплексах яких домінують залишки горщиків, прикрашених гребінцевим та накольчастим орнаментом, у 50-х рр. XX ст. були виділені в окрему археологічну культуру. Це стало результатом польових робіт, проведених В. М. Даниленком у Київському Подніпров'ї та Д. Я. Телегіним на Сіверському Дінці. Обидва згадані дослідники запропонували власне розуміння та назву відкритої культури — відповідно «дніпро-донецька» та культура «гребінцево-накольчатої кераміки»¹. З часом за культурою закріпилася назва, запропонована В. М. Даниленком, але у трактуванні змісту та обсягу позначеного нею явища більшого поширення набули погляди Д. Я. Телегіна².

Спочатку Д. Я. Телегін об'єднав неолітичні пам'ятки величезної території від Сіверського Дінця до Волині та від Степового Криму до Верхнього Дніпра у єдину дніпро-донецьку культуру, в межах якої намітив ряд локальних варіантів³. Проте, регіональні відмінності у матеріалах визначеної зони виявилися настільки значними, що зараз він та О. М. Титова вважають, що про «єдність на рівні однієї і тієї ж культури» можна говорити лише щодо ранніх дніпро-донецьких пам'яток, керамічні матеріали яких демонструють високий ступінь подібності. У розвиненому ж неоліті єдина ранньонеолітична культура розпадається на сім окремих культур, що разом утворюють дніпро-донецьку етнокультурну спільність⁴. Значна частина пам'яток, що належать до цієї спільності, іншими дослідниками розглядається в контексті самостійних утворень, які виникають на власному мезолітичному підґрунті, та в усі періоди свого існування демонструють яскраву специфіку крем'яного і керамічного інвентарю. Так, пам'ятки Приазов'я та Надпоріжжя традиційно відносять до азово-дніпровської культури маріупольської культурно-історичної спільності⁵, Західного Полісся — до німанської⁶, Верхнього Подніпров'я та Сожа — до верхньодніпровської⁷, Середньої Десни, Сейму та Сули — до лисогубівської⁸, Сіверського Дінця — до донецької культур⁹.

Зважаючи на цілковиту слушність виділення згаданих культур, на наш погляд, власне «дніпро-донецькими» слід визнавати лише пам'ятки Південно-Східного Полісся, Лісостепового Подніпров'я та, частково, Степового Надпоріжжя. Розгляд дніпро-донецької культури в зазначених межах наближає її розуміння до запропонованого свого часу В. М. Даниленком¹⁰.

Проблема походження дніпро-донецької культури неодноразово піднімалася в археологічній літературі. При цьому більшість дослідників наголошували на змішаному характері її мезолітичного підґрунтя. Так, Д. Я. Телегін зазначив, що територія складання дніпро-донецької культури являє собою стикову зону, де в техніці обробки кременю простежуються дві традиції — макролітична прибалтійська і мікролітична, пов'язана з поширенням східних степових впливів¹¹. Думку про формування дніпро-донецького неоліту внаслідок інфільтрації у місце-

ве, маглеомозьке за походженням, пізньомезолітичне середовище носіїв кукрекської культури висловив В. М. Даниленко¹². Цей погляд найповніше розробив та проілюстрував конкретними археологічними матеріалами Л. Л. Залізняк. У ранньому неоліті Південно-Східного Полісся з крем'яним інвентарем яніславицького типу (Оболонь, Горки), були виділені ще й пам'ятки з як переважно кукрекським (Лазарівка, Прибір-7а, Тетерів-3), так і змішаним яніславицько-кукрекським (Корма-1, -16, Крушники, Бородянка-3в, -4б, Протереб та ін.) наборами виробів¹³.

Питання ж щодо походження дніпро-донецького неоліту більш південних територій, зокрема Лісостепового Подніпров'я, розроблено недостатньо. Пізній мезоліт найкраще репрезентують матеріали стоянки Біла Гора донецької культури на Полтавщині та кукрекської стоянки Велика Андрусівка на Черкащині. Зважаючи саме на знахідки останньої, В. М. Даниленко дійшов висновку про неолітизацію всього Середнього Подніпров'я внаслідок просування на його територію носіїв кукрекської традиції кременеобробки¹⁴. Хоча нечисленні кукрекські вироби (кукрекські вкладні, платівки з притупленим краєм, олівцеподібні нуклеуси тощо) є в матеріалах дніпро-донецьких поселень долини Дніпра (Бузьки, Успенка) та його притоків — Псла (Ковалівка-2), Трубежу (Борщів-Кут), Ольшанки (Діжова)¹⁵, у Лісостеповому Подніпров'ї на відміну від Київського Полісся виразні кукрекські комплекси неолітичного часу досі відомі не були. В зв'язку з цим надзвичайний інтерес викликають ранньонеолітичні знахідки поселення Малоперещепинська-2а, дослідженого у 1989 р. І. М. Гавриленком на р. Ворсклі неподалік від Полтави.

Багатошарове поселення Малоперещепинська-2а було виявлено О. Б. Супрунєнком у 1983 р.¹⁶ Воно займає дюнне підвищення заплави лівого берега р. Тагамлик за 0,3 км на північ від с. Пристанційне Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Площа дюни 100×75 м², висота близько 5 м над заплавою. Урочище, в якому розташована пам'ятка, серед місцевого населення відоме під назвою «Рубайчин Бугор». У 1988 р., внаслідок передачі території поселення під дачну забудову, почалося активне руйнування його культурного шару. Влітку 1989 р. роботами розвідзагону Полтавської обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури під керівництвом І. М. Гавриленка на пам'ятці було закладено шурф площею 12 м² та зібрано численний підйомний матеріал. Виявлені знахідки належать до різних періодів та археологічних культур: дніпро-донецької та ямково-гребінцевої кераміки доби неоліту; ямної — енеоліту; катакомбної, зрубної, бондарихінської та культури багатоваликової кераміки доби бронзи; скіфського часу¹⁷.

Колекція пам'ятки налічує 2203 знахідки, з яких близько 400 — фрагменти керамічного посуду, з них 155 належать до неолітичної доби. За складом тіста та характером орнаментації вони поділяються на дві групи. Першу складають 22 фрагменти стінок і вінець архаїчної дніпро-донецької кераміки жовто-коричневого кольору зі значною рослинною домішкою в тісті. Товщина уламків 0,5—1 см. Поверхня черепків добре зглажена, подекуди заліскована. Виявлено 1 фрагмент прямих горизонтально зрізаних вінець, прикрашених глибокими круглими ямками (рис. 1, 1). Стінки посудин орнаментовано горизонтальними рядами відбитків нахилених коротких гребінцевих (рис. 1, 2) і псевдогребінцевих (рис. 1, 4) відтисків, окремо нанесених округлих та підтрикутих наколів (рис. 1, 2, 3).

Більшість матеріалів другої керамічної групи представлені у колекції 114 фрагментами типової ямково-гребінцевої кераміки сіро-коричневого кольору з домішками дрібнозернистого піску та кривавику в тісті. Товщина стінок і вінець коливається в межах 0,3—1 см. Майже усі фрагменти орнаментовано комбінаціями рядів ямок різної форми та різноспрямованих ямок, «перлинами» (рис. 1, 6—10). Іноді горизонтальні ряди ямкового орнаменту відділені один від одного рядом гребінцевих відтисків (рис. 1, 7, 8).

До складу другої групи також входять 9 фрагментів стінок посудин, зроблених з того ж тіста, що й решта кераміки, але відмінних за орнаментациєю. Вони прикрашені горизонтальними рядами вертикальних відтисків гребінцевого штамп, наколів, глибоких, поверхневих та нанесених пустотілим стрижнем ямок, прокреслених рисок, що утворюють зигзаг (рис. 1, 11, 12). Найближчим аналогом цим матеріалам є визначена Д. Я. Телегіним кераміка типу Засухи¹⁸.

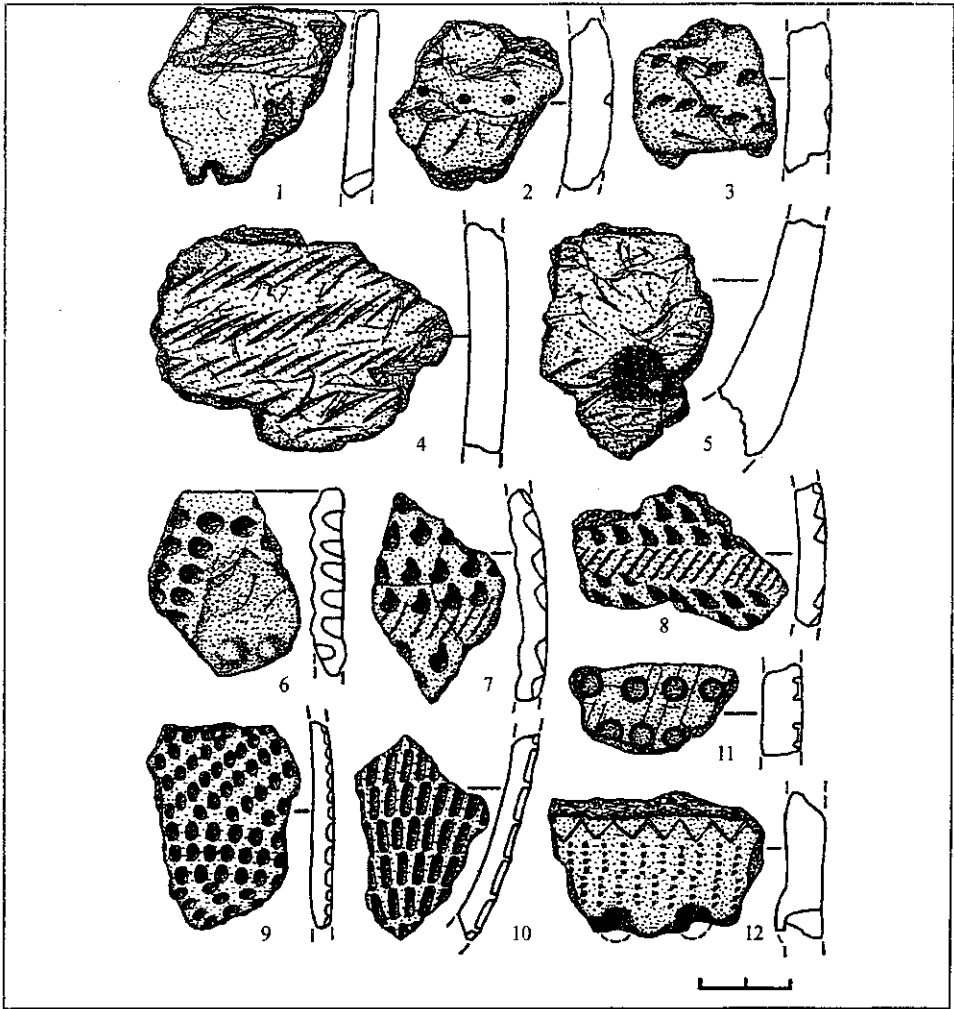

Рис. 1. Стоянка Малоперещепинська-2а. Фрагменти дніпро-донецької (1—5), ямково-гребінцевої (1—6) та засухської (11, 12) кераміки.

Окрім керамічних, з пам'ятки походять 1798 виробів з кременю та кварциту (табл.). Для виготовлення знарядь мешканці поселення використовували місцевий низькоякісний жовняний кремій переважно сірого та білого кольорів і більш якісний темно-сірий кремій з жовтим прошарком під кіркою. Деякі вироби вкриті димча зтою блакитною пагиною. Про відносний дефіцит кременю свідчить використання кварцитової сировини.

Платівки, їх перетинки, уламки та знаряддя з них складають 40 % крем'яних знахідок. 140 (19,5 %) з 718 платівок комплексу представлено їх мікролітичними (шириною до 0,7 см) зразками, 564 (78,5 %) — середньоширокими (0,7—1,5 см), і лише 14 (2 %) — широкими (від 1,5 см).

З пам'ятки походять 34 нуклеуси та нуклеоподібні уламки кременю і кварциту. Нуклеуси правильної форми представлені 3 цілими мікролітичними однобічними одноплосинними ядрищами з прямими площадками та негативами дрібних платівок і відщепів (рис. 4, 25—27). Окрім цього, виявлено 7 уламків, що, ймовірно, належали одно- та двоплосинним мікролітичним нуклеусам і нуклеусам олівцеподібної або подібної форми (рис. 4, 22—24). Про досить широке використання на стоянці олівцеподібних ядрищ свідчать знахідки знятих з них поперечних скалок підживлення відбивних площин. Для одержання відщепів призначалися 3 дископодібні (рис. 4, 28) та 18 безсистемних багатоплосинних нуклеусів і нуклеоподібних уламків кременю, а також 3 нуклеуси з кварциту.

Вторинну обробку мають 327 (18,2 %) крем'яних та кварцитових виробів. 213 із них (65,1 % знярядь) виготовлено на платівках. Досить представницьким є мікро-набір пам'ятки. Більшість мікролітів становлять трапеції та їх уламки (21 штука). Трапеції симетричні, сформовані на перетинах добре огранованих середньошироких платівок за допомогою стрімкої притуплюючої ретуші, що наносилась як зі спинки, так і, в деяких випадках, з черевця заготовки (рис. 2, 3, 9, 11). У 4 трапецій ретуш є

Типолого-статистична таблиця крем'яних та кварцитових виробів поселення Малоперещепинська-2а

Типи виробів	Кількість виробів
<i>Заготовки та відходи виробництва</i>	
Нуклеуси	34
мікролітичні одноплощинні конічні	3
уламки мікролітичних нуклеусів	7
дископодібні для відщепів	3
безсистемні багатоплощинні і нуклеподібні уламки кременю	21
Сколи	66
поперечні підживлення площин нуклеусів	8
реберчасті	41
різцеві	17
Платівки, їх уламки та перетини	505
мікролітичні (шириною до 0,7 см)	132
середньоширокі (0,7—1,5 см)	365
широкі (від 1,5 см)	8
Відщепи та уламки кременю	866
<i>Вироби із вторинною обробкою</i>	
Мікроліти	33
трапеції	21
низькі видовжені	3
середньовисокі	14
уламки	4
платівки з притупленим краєм	8
платівки з косоретушованим кінцем	2
платівки з пряморетушованим кінцем	2
Вістря стріл трикутні двобічнооброблені	3
Кукрекські вкладені	26
Скребачки	51
на платівках	14
кінцеві та кінцево-бокові	13
кінцеві подвійні на платівках	1
на відщепах	37
кінцеві та кінцево-бокові	9
круглі та підокруглі	7
неправильної форми на відщепах та уламки скребачок	21
Різці	51
на платівках кутові	35
на відщепах	16
бокові	4
кутові	12
Платівки з ретушкою, їх уламки та перетини	92
Стамески-долота на відщепах	3
Перфоратори (свердла, розгортки, проколки) та їх уламки	13
Відщепи з ретушкою та уламки невизначених знярядь	55
Всього	1798
Платівок та знярядь на них	718
Виробів із вторинною обробкою	327
з них на платівках	213
з кременю	1765
з кварциту	33

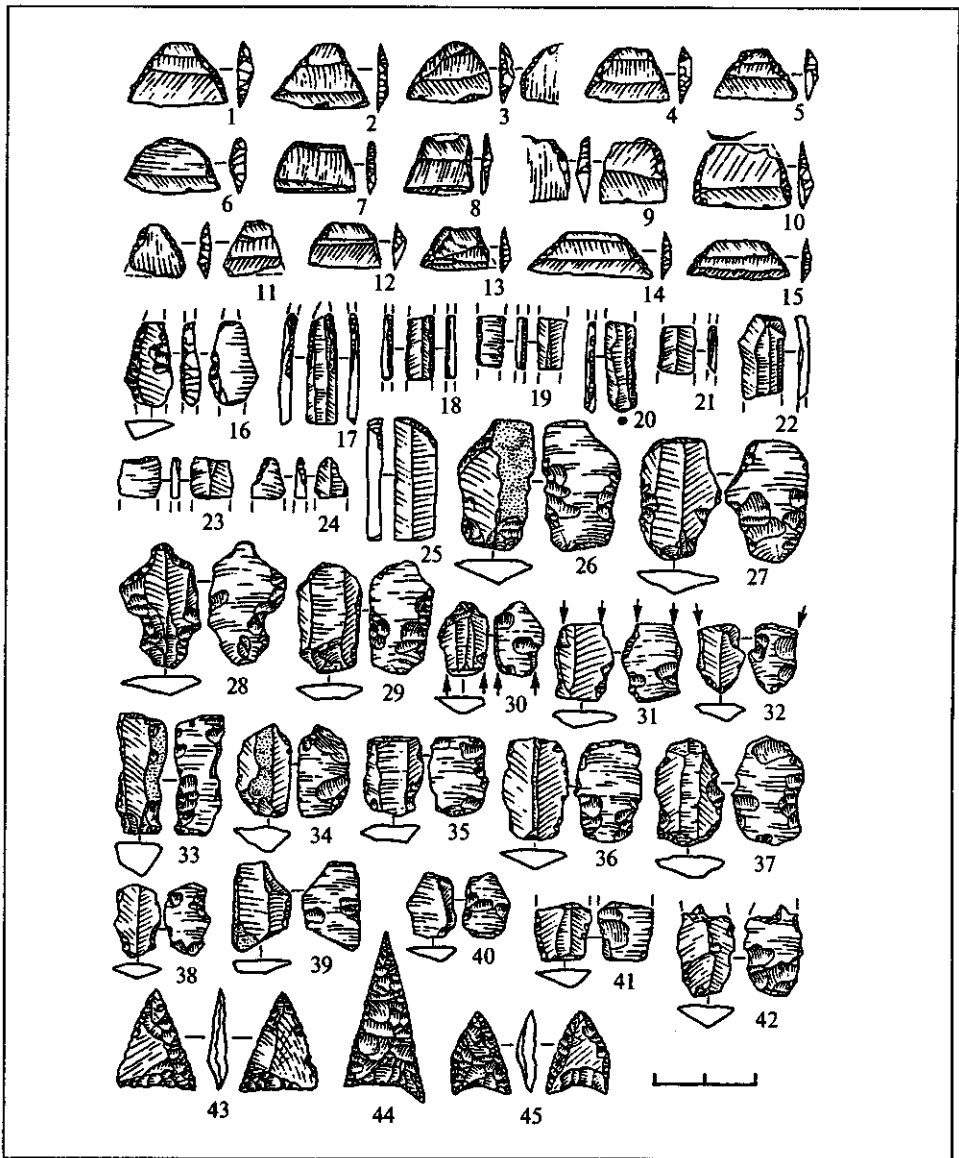

Рис. 2. Стоянка Малоперещепинська-2а. Крем'яні мікроліти та їх уламки (1—25), кукрекські вкладні (26—42), двобічнооброблені вістря стріл (43—45).

і на верхній основі (рис. 2, 5—7, 10). Одна з них (рис. 2, 6) має форму, наближену до сегмента. Три трапеції низькі, видовжені (рис. 2, 14, 15), решта — середньовисокі. Окрім цього, на пам'ятці виявлено 8 платівок з притупленим краєм та їх уламків: 7 — мікроплатівки, оброблені напівстрімкою ретушшю з одного (рис. 2, 19—21) або двох (рис. 2, 17, 18) країв, та 1 — масивна середньоширока платівка сегментоподібної форми з обрубаним стрімкою ретушшю краєм (рис. 2, 16). До мікролітів також належать 4 платівки з прямо- та косоретушованим кінцем (рис. 2, 22—25).

Великою серією в комплексі представлено вкладні кукрекського типу: 21 цілий та 5 фрагментів (рис. 2, 26—42). Більшість з них виготовлено з уламків та перетинів середньошироких масивних платівок. Іноді на них помітні сліди утилізації інших знарядь: різців (рис. 2, 30—32), скребачок, перфораторів (рис. 2, 28, 30).

Двобічнооброблених вістрів стріл у колекції 3. Всі вони трикутної форми, рівнобедрені, високі. Основа одного трохи увігнута (рис. 2, 45), другого — пряма (рис. 2, 43). У третього, найбільшого вістря, трохи видовжений і загострений кут між прямою основою та одною з бічних сторін утворює шип (рис. 2, 44).

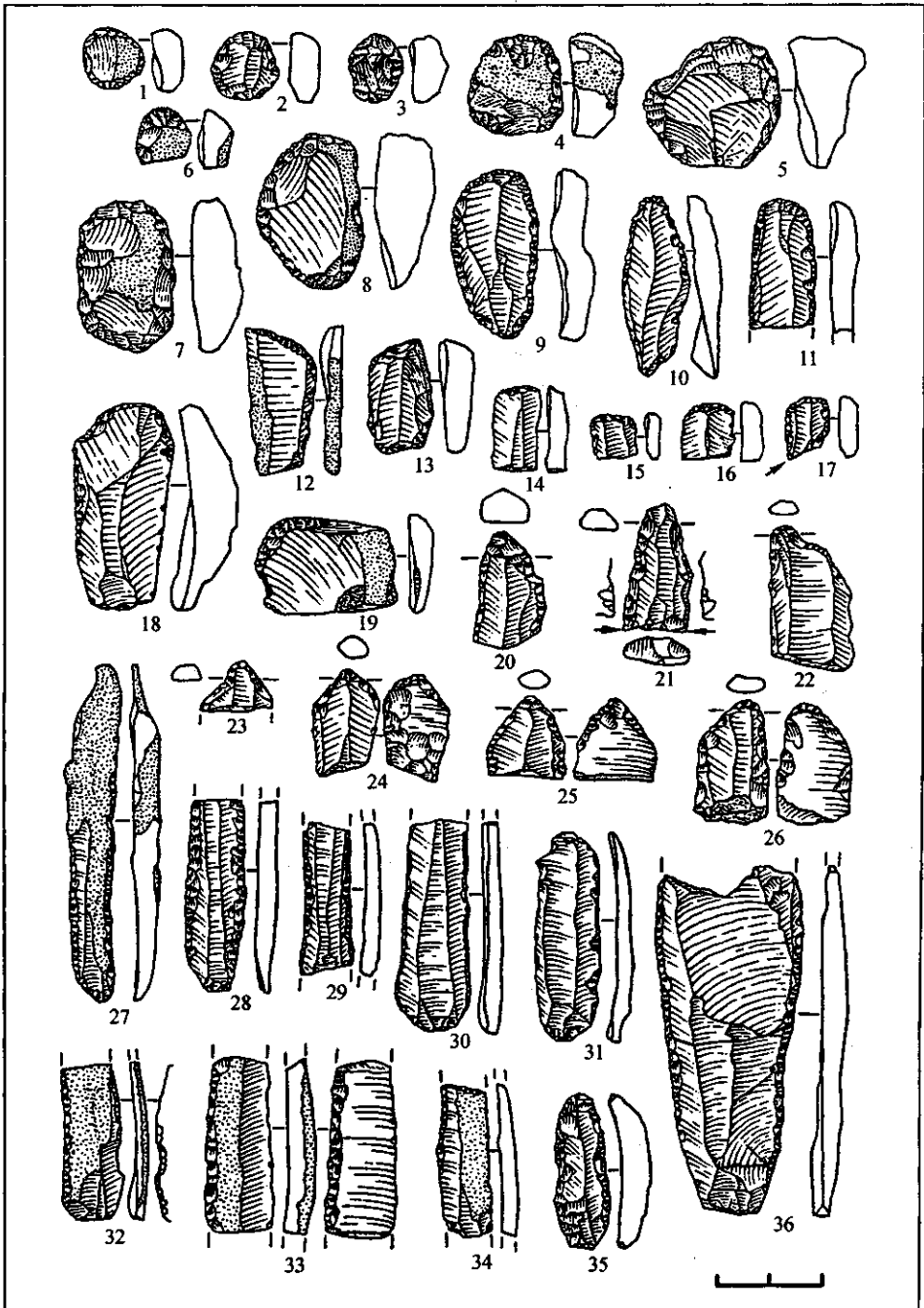

Рис. 3. Стоянка Малоперещепинська-2а. Крем'яні скребачки (1—19), перфоратори (20—26), ретушовані платівки (27—36).

Досить строкатим є набір скребачок (51 штука), які становлять 15,6 % виробів із вторинною обробкою. 37 з них виготовлено на відщеплах та уламках кременю, 14 — на середньошироких платівках. Сім скребачок (рис. 3, 1—5) мають круглу та підокруглу форму (ретуш на 3/4 периметра і більше), з них 4, — мініатюрні високі циркулярні, належать до так званого «кізлевського» типу (рис. 3, 1—4). З решти відщепових скребачок, 9 — кінцеві та кінцево-бокові (рис. 3, 6—8), а 21 — уламки та атипові знаряддя (рис. 3, 19). На пам'ятці виявлено скребачки на платівках: кінцеві (рис. 3, 12, 14—16), кінцево-бокові (рис. 3, 9—11, 17, 18) та кінцева подвійна

(рис. 3, 13). Іноді кінцево-бокові скребачки внаслідок змикання ретуші, нанесеної на краї та кінці заготовки, набувають овальних обрисів (рис. 3, 7—9).

Група перфораторів, до якої входять свердла, розгортки, проколки та їх уламки, налічує 13 виробів (рис. 3, 20—26). Всі вони виготовлені з платівок.

Різців у колекції стільки ж, скільки й скребачок — 51, 35 з них (2/3 від загальної кількості) виготовлені з платівчастих напівфабрикатів і представлені одним типом — різцем, іноді білатеральним, на куті зламанної крем'яної (рис. 4, 1—12), а в одному випадку, — кварцитової платівки. Різців на відщеплах, характерних для кукрекських пам'яток, виявлено 16 (рис. 4, 13—19). Серед них 12 — кутового (рис. 4, 15, 18, 19) і 4 — бокового типів (рис. 4, 13, 14, 16, 17). Різцеві сколи досить часто наносились і на інші знаряддя — скребачки, перфоратори, кукрекські вкладні.

Найчисленнішою категорією знарядь у крем'яному комплексі стоянки Малоперещепинської-2а є платівки з ретушшю (92 штуки). Вони складають 28,1 % від загальної кількості виробів із вторинною обробкою. Більшість з них представлено уламками (рис. 3, 28—30, 32—34, 36). Цілі екземпляри трапляються рідко (рис. 3, 27, 31, 35). Майже всі платівки середньоширокі, оброблені зі спинки з одного, або двох країв досить недбало нанесеною напівстрімкою ретушшю. Іноді ретуш є і на черевці знаряддя (рис. 3, 32, 33). Оброблений край деяких платівок має зубчасту форму (рис. 3, 27—29).

Трьома екземплярами в інвентарі представлено стамески-долота, виготовлені на відщеплах клиноподібної форми за допомогою двобічного загострюючого ретушування одного або двох країв (рис. 4, 20, 21). Одна зі стамесок має сліди використання в якості ретушера (рис. 4, 21). Подібні сліди помітні і на кількох відщеплах, платівках та знаряддях.

Окрім цього, на поселенні було виявлено 55 ретушованих відщепів та уламків невизначених знарядь. П'ять з них виготовлені з кварциту, решта — крем'яні.

Характеризуючи крем'яний інвентар Малоперещепинської-2а в цілому, варто відзначити наявність в ньому невеликої групи знарядь типологічно більш пізніх, ніж решта виробів. До них належать усі 3 двобічнооброблені вістря стріл (рис. 2, 43—45), деякі широкі ретушовані платівки (рис. 3, 36), великі овальні та окремі кінцево-бокові скребачки (рис. 3, 7, 9, 11). Ці знахідки можна пов'язати з виявленою на пам'ятці засухською та ямково-гребінцевою керамікою або матеріалами доби міді-бронзи.

Решта крем'яного інвентарю поселення є типово кукрекською. Про це свідчить базована на відтиску пірамідальному нуклеусі досконала техніка первинної обробки, спрямована на одержання великої кількості мікролітичних та середньошироких платівок, наявність таких культуровизначальних виробів, як кукрекські вкладні, платівки з притупленим краєм, відщепові різці з плоским різцевим сколом. Як і у решти кукрекських комплексів, у наборі Малоперещепинської-2а є дископодібні нуклеуси для відщепів, дрібні високі відщепові скребачки підокруглої форми та ретушовані платівки з зубчастим краєм. Усі ці вироби у сполученні із серіями середньовисоких і низьких трапецій, поодинокими сегментами, кутовими платівчастими різцями та стамесками на відщеплах обумовлюють специфіку крем'яного набору дніпровського (за Д. Я. Телегіним) локального варіанта кукрекської культури¹⁹.

За основними статистичними та типологічними характеристиками найбільшу подібність інвентарю Малоперещепинської-2а демонструє крем'яна індустрія надпорізької стоянки о-в Кізлевий-3. Незважаючи на те, що її колекція походить зі зборів на поверхні (за М. Я. Рудинським та О. В. Бодяньським), матеріал пам'ятки є однорідним і вважається одним із яскравих проявів кукрекської культури Подніпров'я. З комплексом Малоперещепинської-2а його зближує значна мікролітичність, високі індекси загальної платівчастості та платівчастості знарядь, а також наявність мікролітичних пірамідальних нуклеусів, набору мікролітів з видовжених трапецій, платівок з косоретушованим кінцем, платівок з притупленим краєм, виразних серій кукрекських вкладнів і перфораторів. Як і в Малоперещепинській-2а, в інвентарі о-ва Кізлевого-3 найчисленнішими знаряддями є ретушовані платівки, а серед різців, при наявності кукрекських, на відщеплах дещо переважають кутові на зламанних платівках. Незначна відмінність полягає у відсутності в колекції дископодібних нуклеусів, стамесок на відщеплах, у домінуванні серед скребачок знарядь круглої та підокруглої форми²⁰.

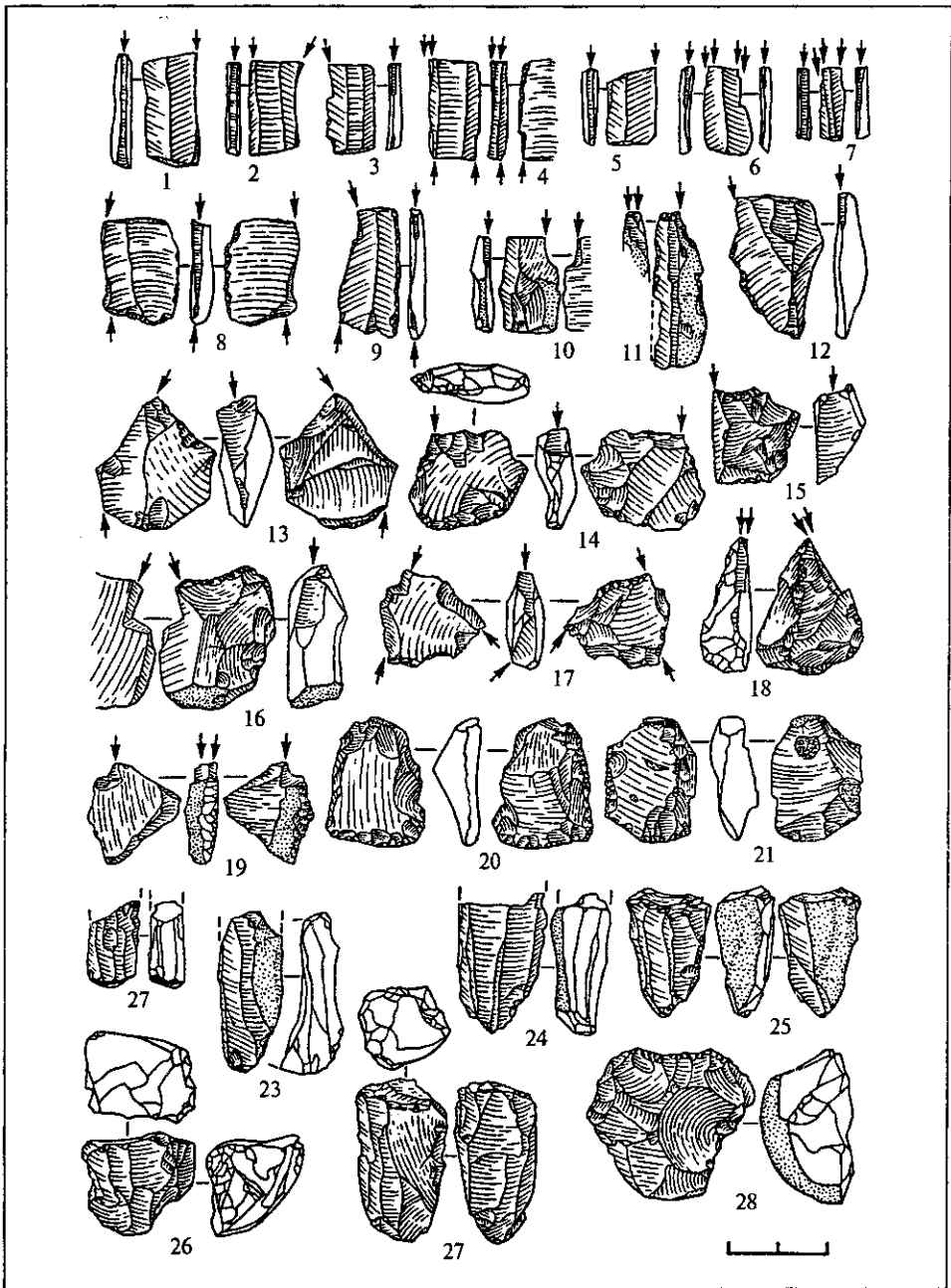

Рис. 4. Стоянка Малоперещепинська-2а. Крем'яні різці (1—19), стамески-долота (20, 21), нуклеуси та їх уламки (22—28).

Подібність крем'яного інвентарю Малоперещепинської-2а та Кізлевого-3 дозволяє припустити синхронність існування цих поселень. Через відсутність серед знахідок Кізлевого-3 кераміки М. Я. Рудинський, Д. Я. Телегін, Д. Ю. Нужний, В. А. Степаненко відносять його до фінального етапу пізнього мезоліту²¹. Зауваживши про однаковий характер його крем'яної індустрії та матеріалів о-ва Похилого, серед знахідок якого є рання сурська кераміка, В. М. Даниленко дає обидві пам'ятки архаїко-неолітичним часом²².

Щоб визначитися з пізньомезолітичним або ранньонеолітичним датуванням Малоперещепинської-2а, необхідно встановити характер зв'язків між її кременем та ранньонеолітичною керамікою. Сам факт виявлення на пам'ятці ранньої дніпро-донецької кераміки передбачає і наявність синхронних їй крем'яних виробів.

Ними може бути певна частина, або й увесь кукрекський крем'яний інвентар поселення, адже перехід Кукреку на неолітичний етап розвитку вже давно не викликає сумнівів. Разом з типовим кукрекським кременем на Південному Бузі виявлено ранню буго-дністровську, у Надпоріжжі — ранню сурську, а в Київському Поліссі — дніпро-донецьку кераміку²³. Навіть, якщо припустити, що певна частина крем'яного комплексу Малоперещепинської-2а належить до фінального-мезолітичного докерамічного часу, а інша — одночасна з керамікою, нам доведеться констатувати їх повну аналогічність, бо колекція (за винятком виробів, про які вже йшлося вище) є досить монолітною і має аналоги у наборах пам'яток, гомогенність матеріалів яких не підлягає сумніву (о-в Кізлевий-3).

Нечисленність ранньонеолітичної кераміки Малоперещепинської-2а не повинна ставити під сумнів її зв'язок з крем'яною частиною колекції. Нагадаємо, що в інвентарі дніпро-донецької стоянки Лазарівка на 1959 крем'яних виробів було виявлено лише 30 фрагментів кераміки, по 35 фрагментів з яких припадає на 1324 кременя Бородянки-3в та 2279 кременів Горок²⁴. Аналогічне співвідношення крем'яних і керамічних знахідок спостерігається і на ранньонеолітичних пам'ятках донецької культури (Бондариха-2), а на деяких сурських стоянках уламки кераміки взагалі поодинокі (о-в Шулаїв)²⁵. Відомі випадки і повної відсутності кераміки на пам'ятках з достеменно неолітичним крем'яним інвентарем (Прибірськ-3)²⁶. У зв'язку з цим зазначимо, що хоча формально наявність або відсутність керамічного посуду є підставою для віднесення пам'яток з аналогічним крем'яним інвентарем до різних археологічних періодів, — мезоліту та неоліту, — ця ознака не завжди свідчить про їх різночасовість. Отже, у припущенні про синхронність стоянок Малоперещепинська-2а та о-в Кізлевий-3 немає жодного протиріччя.

Таким чином, виходячи зі статистичних та типологічних характеристик крем'яного інвентарю і беручи до уваги наявність на пам'ятці фрагментів ранньої дніпро-донецької кераміки, ми відносимо кукрекський набір Малоперещепинської-2а до часу становлення неоліту. Опосередковано це підтверджується даними ізотопного датування, за якими рання сурська стоянка о-в Сурський-2, де виявлено крем'яний набір, що як і інвентар Малоперещепинської-2а, має виразний пізньомезолітичний кукрекський характер, датується кінцем VII тис. cal. BC, тобто періодом самчинської фази буго-дністровської культури²⁷. Нагадаємо, що найраніша дніпро-донецька кераміка Житомирщини, Київщини та Черкащини має певні самчинські ознаки²⁸ і виявлена в одних комплексах з кукрекськими виробами. Не виключено, що і в Лівобережному Подніпров'ї вона з'явилася у час не пізніший за самчинський і могла співіснувати з кременем, характерним для пізніх кукрекських та ранніх сурських пам'яток.

Появу на Ворсклі пам'ятки з кукрекським крем'яним інвентарем — Малоперещепинської-2а — слід розглядати як наслідок міграції сюди частини пізньомезолітичного населення Надпоріжжя. Аборигенними ж мешканцями цієї території були носії донецької мезо-неолітичної культури²⁹. Найяскравішою донецькою пам'яткою Полтавщини є поселення Біла Гора. Воно знаходиться приблизно за 20 км на північ від Малоперещепинської-2а, на краю мису борової тераси лівого берега р. Коломак, неподалік від місця її впадіння у Ворсклу. Відкрив та першим дослідив пам'ятку М. Я. Рудинський³⁰. Пізніше роботи на ній проводили О. К. Тахтаї, Ю. М. Захарук, Ю. В. Костенко, І. О. Післарій³¹. Культурні нашарування поселення зруйновані видувами та піщаним кар'єром. Основну масу різночасового матеріалу було зібрано на поверхні. Значна частина знахідок до нашого часу не збереглася.

Крем'яний інвентар пам'ятки характеризується представницькою серією геометричних мікролітів, серед яких найбільше середньовисоких, трохи менше — високих та низьких трапецій; є сегменти, трикутники, косе вістря з мікрорізцевим сколом³². За винятком масивних високих та середньовисоких трапецій сурського типу, що є домішкою зимівниківської ранньомезолітичної культури³³, мікронабір справляє враження типового донецького. Окремо слід відмітити знахідку одного кукрекського вкладня³⁴.

Деякі дослідники пов'язують усі крем'яні вироби Білої Гори з виявленою на поселенні ямково-гребінцевою та азово-дніпровською комірцевою керамікою³⁵. Така точка зору є хибною, адже, ще М. Я. Рудинський зауважив, а І. О. Післарій пізніше підтвердив, що основна маса зібраного кременя залягала на поверхні

виду окремо від скупчень кераміки³⁶. М. Я. Рудинський більшість крем'яних знарядь Білої Гори відносив до періоду «світланку неоліту» і наголошував на їх мезолітичному характері та зв'язку з індустрією Сіверського Дінця³⁷. Він же звернув увагу на схожі геологічні умови залягання матеріалів Білої Гори та о-ва Кізлевого-3³⁸. Останнє дає підстави датувати основну частину крем'яної колекції Білої Гори тим самим часом, що й кукрекський кремій Малоперещепинської-2а та о-ва Кізлевого-3.

Іншими пізньомезолітичними пам'ятками басейну Ворскли є стоянки Охтирка та Хухра-Зайці. До донецької культури їх відносить Л. Л. Залізник³⁹. Але ще М. Я. Рудинський наголосив на певній відмінності їх крем'яних комплексів від матеріалів Сіверського Дінця⁴⁰. Ця відмінність обумовлена наявністю поодиноких різців з пласким різцевим сколом та кукрекських вкладнів. Останні стали підставою для зарахування Д. Я. Телегіним названих поселень до пам'яток дніпровського варіанта Кукреку⁴¹. Отже, їх матеріали демонструють синкретичні кукрексько-донецькі традиції кременеобробки. Присутність у їх наборах, як і в наборі Білої Гори, кукрекських виробів слід пояснювати південними та західними впливами. Наявність подібних впливів вже неодноразово відмічалася дослідниками, а про їх потужність свідчать знахідки окремих кукрекських вкладнів навіть на пізньомезолітичних пам'ятках Сіверського Дінця⁴².

Таким чином, на поселенні Малоперещепинська-2а вперше у Лісостеповому Подніпров'ї було виявлено досить чистий кукрекський крем'яний комплекс неолітичного часу. Зіставлення його з матеріалами синхронних пам'яток сусідніх територій дозволяє відтворити культурно-історичні процеси, що відбувалися в зазначеному регіоні впродовж кінця мезолітичної – початку неолітичної доби, і призвели до становлення тут місцевого варіанта дніпро-донецького неоліту.

В кінці мезоліту окремі групи кукрекських степових мисливців Надпоріжжя почали просуватися на північ та північний схід і розселилися уздовж Дніпра та нижніх течій його лівих притоків: Сули, Псла, Ворскли. Територію середніх течій цих рік заселяли племена носіїв донецької культури (Солониця, Охтирка, Хухра-Зайці, Біла Гора). Наслідком контактів кукрекських та донецьких мешканців Полтавського Подніпров'я стали деякі зміни у складі крем'яного інвентарю обох культур. На донецьких поселеннях з'явилися окремі кукрекські вкладні та відщепові різці з пласким різцевим сколом (Біла Гора, Охтирка, Хухра-Зайці, Тепла, Шевченкове, Петрівська-4). У свою чергу серед знарядь кукрекських пам'яток збільшилася кількість геометричних мікролітів, в тому числі низьких видовжених трапецій (Малоперещепинська-2а, о-в Кізлевий-3), та з'явилися донецькі нуклеоподібні білатеральні бокові різці (Ігрені-Попів Мис)⁴³.

Деякі спільні риси матеріалів пізньомезолітичних пам'яток басейнів Сіверського Дінця та Дніпра могли обумовлюватися не тільки безпосередніми контактами їх населення, а й участю у генезисі як донецької, так і надпорізької людності носіїв зимівниківської культури, яка у фінальному плейстоцені — бореалі — була поширена на значних територіях Лівобережної України. Вплив її кременеобробки на формування індустрії донецької культури та надпорізьких стоянок типу Ненасиття неодноразово відмічався дослідниками⁴⁴.

Початок неоліту в Лісостеповому Подніпров'ї відзначається появою першої кераміки, навички виготовлення якої місцеве населення донецької та кукрекської культур одержало від буго-дністровських племен басейну Південного Бугу. Про це свідчать як особливості форми та орнаментативні риси кераміки ранніх дніпро-донецьких пам'яток Черкащини та Полтавщини, так і наявність на них прямих буго-дністровських керамічних імпортованих⁴⁵. Те, що із цього ж джерела у цей же час кераміка потрапила і в Києво-Житомирське Полісся, обумовило її подібність на всій території Середнього Подніпров'я, і стало причиною об'єднання його неолітичних пам'яток у межах однієї культури — дніпро-донецької.

Ймовірно, південніше, у спорідненого із середньодніпровським кукрекського населення Степового Подніпров'я керамічні традиції склалися в інших умовах, внаслідок чого його керамічний посуд відрізняється від дніпро-донецького. Яскрава своєрідність ранньонеолітичної кераміки Надпоріжжя спричинила виділення сурської культури. Донецьке населення Сіверського Дінця у ранньому неоліті виготовляло кераміку як за сурськими, так і за дніпро-донецькими зразками⁴⁶.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що специфіку ранньонеолітичних пам'яток дніпро-донецької культури як такої визначає прикрашена переважно гребінцевим та лінійно-прогладженим орнаментом кераміка буго-дністровського походження і крем'яний інвентар, у складі якого виробли кукрекської культурної традиції у різних сполученнях та пропорціях співіснують з виробами яніславицької і донецької пізньомезолітичних культур. Мішаний характер цього крем'яного набору обумовлений перш за все географічним фактором мешкання дніпро-донецького населення у Середньому Подніпров'ї, конфігурація річкової системи якого сприяла перетворенню його території на контактну зону лісових, лісостепових та степових культур Право- і Лівобережної України. Активні міжетнічні контакти, що призводили до утворення синкретичних археологічних комплексів, зафіксовані на Середньому Дніпрі і в пізніші періоди.

¹ *Телегін Д. Я.* К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре // *СА.* — 1961. — № 4. — С. 34; *Телегін Д. Я.* Дніпро-донецька культура: До історії населення епохи неоліту — раннього металу півдня Східної Європи. — К., 1968. — С. 7—9; *Даниленко В. Н.* Неолит України: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969. — С. 30, 31.

² *Телегін Д. Я.* К вопросу о днепро-донецкой ... — С. 26—40; *Телегін Д. Я.* Дніпро-донецька культура ... — 258 с.; *Телегін Д. Я.* Днепро-донецкая культура // *Археология Украинской ССР.* — К., 1985. — Т. 1. — С. 156—172; *Телегін Д. Я., Титова Е. Н.* Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита: Свод археологических источников. — К., 1998. — 144 с. і т. д.

³ *Телегін Д. Я.* Дніпро-донецька культура ... — С. 8—13, 36—47.

⁴ *Титова О. М.* Місце пам'яток Середнього Подніпров'я в неоліті України // *Праці Центру пам'яткознавства.* — К., 1992. — Вип. 1. — С. 116; *Телегін Д. Я., Титова Е. Н.* Поселения днепро-донецкой ... — С. 8.

⁵ *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 36—40; *Васильев И. Б.* Энеолит лесостепного Поволжья // *Энеолит Восточной Европы.* — Куйбышев, 1980. — С. 27—31; *Котова Н. С.* Мариупольская культурно-историческая область // *Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України.* — Ковель, 1994. — № 1. — С. 77—79.

⁶ *Чернявский М. М.* Некоторые итоги изучения неолитических поселений Белорусского Полесья // *Древности Белоруссии.* — Минск, 1966. — С. 67; *Исаенко В. Ф.* Неолит Припятского Полесья. — Минск, 1976. — С. 109; *Зализняк Л. Л., Балакін С. А.* Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // *Археологія.* — 1985. — Вип. 49. — С. 41—48; *Зализняк Л. Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 192.

⁷ *Тюрина И. М.* Неолит Верхнего Поднепровья // *СА.* — 1970. — № 3. — С. 40—52; *Третьяков В. П.* Неолит Верхнего Поднепровья и его отношение к днепро-донецкой культуре // *СА.* — 1975. — № 2. — С. 9—19; *Калечиц Е. Г.* Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии. — Минск, 1987. — С. 119—123.

⁸ *Непріна В. И., Беляев А. С.* Поселение и могильник новой неолитической культуры на Северной Украине // *СА.* — 1974. — № 2. — С. 144—156; *Непріна В. И.* До вивчення неолітичної доби в Північно-Східній Україні // *Археологія.* — Вип. 41. — 1982. — С. 3—15.

⁹ *Брюсов А. Я.* Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. — М., 1952. — С. 188; *Горелик А. Ф.* Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — С. 10, 12.

¹⁰ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины ... — С. 30—37.

¹¹ *Телегін Д. Я.* Мезолит Левобережной Украины и его место в сложении днепровско-донецкой неолитической культуры // *МИА.* — 1966. — № 126. — С. 99—107; *Телегін Д. Я.* Дніпро-донецька ... — С. 32—36.

¹² *Даниленко В. Н.* Неолит Украины ... — С. 30—31.

¹³ *Зализняк Л. Л.* Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // *Новые исследования археологических памятников на Украине.* — К., 1977. — С. 36—41; *Зализняк Л. Л.* О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // *Памятники древних культур Северного Причерноморья.* — К., 1979. — С. 5—14; *Зализняк Л. Л.* Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // *Археологія.* — Вип. 31. — 1979. — С. 55—57; *Зализняк Л. Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984. — С. 105—109; *Зализняк Л. Л., Балакін С. А.* Яніславицькі культурні ... — С. 41—48; *Зализняк Л. Л.* Население Полесья в мезолите. — К., 1991. — С. 42—44; *Зализняк Л. Л.* Передісторія України ... — С. 192.

¹⁴ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины ... — С. 30.

¹⁵ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины ... — С. 34; *Костенко Ю. В., Титова О. М.* Неолітичні пам'ятки на р. Трубіж // *Археологія.* — 1988. — Вип. 64. — С. 56—68; *Гавриленко И. Н.* Новые памятники эпохи неолита на Полтавщине // *Охорона і дослідження пам'яток археології*

Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 65, 66; *Телегін Д. Я., Титова Е. Н.* Поселення днепродонецької ... — С. 83, 111.

¹⁶ *Супруненко А. Б.* Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/63. — С. 32, 33.

¹⁷ *Гавриленко И. Н.* Отчет разведотряда Полтавской обласной организации Общества охраны памятников о работах на территории области в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/208. — С. 16—23.

¹⁸ *Телегін Д. Я.* Кераміка раннього енеоліту типу Засухи в Лісостеповому Лівобережжі України // Археологія. — 1988. — Вип. 64. — С. 73—84.

¹⁹ *Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — К., 1982. — С. 101, 104—112.

²⁰ *Рудинський М.* Стоянки з мікролітичним інвентарем на острові Кізелевому // Археологічні пам'ятки УРСР. — Т. II. — К., 1949. — С. 264—274; *Степаненко В. А.* Стоянка на острові Кизилевый и ее место в кругу памятников кукурекской культуры // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981. — С. 18—21; *Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки ... — С. 106, 107.

²¹ *Рудинський М.* Стоянки з мікролітичним ... — С. 271; *Степаненко В. А.* Стоянка на острові ... — С. 15—21; *Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки ... — С. 117; *Нужний Д. Ю.* О своеобразии памятников кукурекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // Каменный век: памятники, методика, проблемы. — К., 1989. — С. 153, 154.

²² *Даниленко В. М.* До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянищини // Археологія. — Т. III. — К., 1950. — С. 130; *Даниленко В. Н.* Неолит Украины ... — С. 26.

²³ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины ... — С. 26; *Залізняк Л. Л.* Пізній мезоліт України // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 12; *Залізняк Л. Л.* Передісторія України ... — С. 179, 180.

²⁴ *Залізняк Л. Л.* Мезоліт Восточной ... — С. 36—41; *Залізняк Л. Л.* О влиянии ... — С. 7—10; *Залізняк Л. Л.* Неолітичні пам'ятки ... — С. 55—57; *Залізняк Л. Л., Балакін С. А.* Янїславичькі культури ... — С. 46—48.

²⁵ *Телегін Д. Я.* Дніпро-донецька культура ... — С. 51, 52; *Бодяньський О.* Неолітична стоянка на острові Шулаєвому // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1949. — Т. II. — С. 257.

²⁶ *Залізняк Л. Л., Нужний Д. Ю.* Неолітична стоянка Прибїрськ-3 // Археологія. — Вип. 35. — 1980. — С. 111—113.

²⁷ *Ковалюх Н. М., Тубольцев О. В.* Первые радиоуглеродные даты сурской культуры // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 80—81; *Відейко М. Ю., Ковалюх М. М.* Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської культури // Там же. — С. 65—66.

²⁸ *Котова Н. С.* Марупольская культурно-историческая ... — С. 78; *Деткін А. В.* До питання про ранній неоліт Черкаського Подніпров'я // Матеріали V Міжнар. археол. конф. студ. і мол. вчен. — К., 1997. — С. 61.

²⁹ *Залізняк Л. Л.* Пізній мезоліт ... — С. 13.

³⁰ *Рудинський М.* Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Станція в урочищі Біла Гора під Полтавою — К., 1926. — С. 3—15.

³¹ *Непрїна В. І., Післарій І. О.* Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави // Археологія. — Вип. 7. — 1972. — С. 91, 92; *Костенко Ю. В.* Нові матеріали з неолітичного поселення в ур. Біла Гора поблизу Полтави // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 124, 125.

³² *Рудинський М.* Матеріали до вивчення ... — С. 10.

³³ *Нужний Д. Ю.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992. — С. 41.

³⁴ *Костенко Ю. В.* Нові матеріали ... — С. 124, 125 (рис. 1, 2)

³⁵ *Непрїна В. І., Післарій І. О.* Неолітичні пам'ятки ... — С. 91, 92; *Непрїна В. І.* Неоліт ямочно-гребенчатой кераміки на Україні — К., 1976 — С. 87, 88; *Костенко Ю. В.* Нові матеріали ... — С. 125.

³⁶ *Рудинський М.* Матеріали до вивчення ... — С. 5; *Непрїна В. І., Післарій І. О.* Неолітичні пам'ятки ... — С. 91.

³⁷ *Рудинський М.* Матеріали до вивчення ... — С. 14.

³⁸ *Рудинський М.* Стоянки з мікролітичним ... — С. 270.

³⁹ *Залізняк Л. Л.* Передісторія України ... — С. 198.

⁴⁰ *Рудинський М.* До питання про культури «мезолітичної доби» на Україні // Антропологія. Річник Кабінету за 1927 р. — Т. I. — К., 1928. — С. 75—83; *Рудинський М.* Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УРСР. Палеоліт. Епіпалеоліт. Ранній неоліт // Антропологія. Річник Кабінету за 1930 р. — Т. IV. — К., 1931. — С. 157.

⁴¹ *Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки ... — С. 112.

⁴² *Телегін Д. Я.* Мезоліт Лівобережної ... — С. 100. — Рис. 1, 65, 103; *Горелік О. Ф.* Нові пам'ятки мезоліту і неоліту на Сівєрському Дінці // Археологія. — Вип. 29. — 1979. — С. 76—79; *Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки ... — С. 126; *Горелік А. Ф.* Мезоліт Северо-Восточного Причерноморья (вопросы культурно-хронологического членения) // Матеріали каменного века на території України. — К., 1984. — С. 15; *Залізняк Л. Л.* Пізній мезоліт ... — С. 10; *Залізняк Л. Л.* Передісторія України ... — С. 198.

⁴³ Нужный Д. Ю. О своеобразии ... — С. 149, 150.

⁴⁴ Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К., 1982. — С. 114, 115; Нужный Д. Ю. О своеобразии ... — С. 153; Залізняк Л. Л. Пізній мезоліт ... — С. 13; Залізняк Л. Л. Передісторія України ... — С. 198; Гавриленко І. М. Зимівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1999. — С. 11, 12.

⁴⁵ Титова Е. Н. О связях днепро-донецкой и буго-днестровской неолитических культур // Древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1983. — С. 35—36; Титова Е. Н. О контактах населения киево-черкасской и буго-днестровской культур // Каменный век на территории Украины. — К., 1990. — С. 30—36; Деткин А. В. До питання ... — С. 61; Гаскевич Д. Л. Нові неолітичні пам'ятки басейну ріки Хорол // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — Вип. 1. — 1997. — С. 82.

⁴⁶ Котова Н. С. Мариупольская культурно-историческая ... — С. 79; Горелик А. Ф., Выборный В. Ю. Итоговые результаты исследований неолитических памятников в устье р. Ольховой // Археологический альманах. — № 4. — Донецк, 1995. — С. 112; Горелик А. Ф. Сложение донецкой культуры и некоторые методологические проблемы «неолитизации» мезолитических культур // Древности Подонцовья. — Луганск, 1997. — С. 34.

Д. Л. Гаскевич, И. М. Гавриленко

К ПРОИСХОЖДЕНИЮ ДНЕПРО-ДОНЕЦКОГО НЕОЛИТА ЛЕСОСТЕПНОГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Работа посвящена проблеме происхождения днепро-донецкого неолита Лесостепного Поднепровья. Для решения данного вопроса привлечены материалы исследованной в Поворскле ранне-неолитической стоянки Малоперещепинская-2а. Находки памятника включают архаическую днепро-донецкую керамику и кукурекский кремневый инвентарь. Анализ статистических и типологических особенностей последнего позволяет говорить, с одной стороны, о его родстве с кремнем кукурекских памятников Надпорожья типа о-в Кизлевый-3, а с другой — о влиянии на него традиций донецкой мезо-неолитической культуры. В свою очередь, в коллекциях донецких памятников Полтавщины (Белая Гора, Ахтырка, Хухра) присутствуют отдельные кукурекские изделия. Исходя из этого, авторы приходят к выводу о формировании днепро-донецкого неолита Лесостепного Поднепровья на генетической подоснове донецкой и кукурекской мезолитических культур. При этом кукурекское население преобладало в долине среднего течения Днепра и в низовьях его притоков. В средних и верхних течениях рек Сула, Псел, Ворскла жили носители синкретических кукуреко-донецких традиций. Навыки керамического производства мезолитические племена Лесостепного Поднепровья позаимствовали у населения самчинской фазы буго-днестровской культуры Побужья.

D. L. Gaskevych, I. M. Gavrylenko

THE ORIGIN OF THE DNIEPER-DONETS NEOLITHIC AGE IN THE FOREST-STEPPE DNIEPER REGION

The paper focuses on the problem of origin of the Dnieper-Donets Neolithic Age in the Forest-Steppe Dnieper Region. The materials of the Early Neolithic Station Malopereschepino-2A (investigated in the Vorskla River Region) are exploited to solve the problem. The materials consist of archaic ceramics of the Dnieper-Donets type and the Cuckreck flint tools. Statistical and typological analyses of the tools show that (1) they were somehow related to the flint tools investigated at the Neolithic sites of the Kizlevy-3 Island type (the Upper Rapids Region) and (2) they endured an influence of the Donetsk Meso-Neolithic Culture. The collections from the Poltava Region (Bila Hora, Akhtyrka, and Khukhra), in turn, contain some tools of the Cuckreck type. The authors concluded from these analyses that the Dnieper-Donets Neolithic Age in the Forest-Steppe Dnieper Region developed on the generic substratum of the Donetsk and Cuckreck Mesolithic cultures. The Cuckreck population predominated in the Mid Dnieper valley and the lower reaches of the Dnieper tributaries. The carriers of the syncretic Donetsk and Cuckreck traditions inhabited the regions nearby the middle and the upper streams of the Sula, Psiol, and Vorskla rivers. The Mesolithic tribes of the Forest-Steppe Dnieper Region adopted the ceramic production from the population of the Bug-Dniester Culture (the Bug River Region) during the Samchyn Phase.

Одержано 27.01 97